

Kulno KALA, Raul JUURSOO

NÕUKOGUDE EESTI TÖÖLISKLASS 1940—1960

Eestis, tollase Vene impeeriumi majanduslikult ja kultuuriliselt arenenud piirkonnas formerus rahvuslik töölisklass 19. sajandi teisel poolel. Ülevenemaalisele turule ja üldriiklike, sealhulgas tsaaririigi sõjaliste vajaduste rahuldamisele orienteeritud tööstuse kiire areng sajandivahetusel, Esimese maailmasõja eel ja ajal oli aluseks töölisklassi, eeskätt selle industriaalse osa (tööstus-, transpordi-, ehitustöölised) pidevale suurenemisele. Rahvaarvuga võrreldes oli Eestis töölisi ligikaudu kaks korda enam kui Tsaari-Venemaal keskmiselt. Tööstus, esmajoones metalli- ja puuvillatööstus arenes peamiselt sisseveetava tooraine ja osalt (eriti aastail 1914—1917) ka Venemaa teistest piirkondadest toodud tööjõu baasil. Tööstuse arenemisel Eestis etendasid määravat osa geograafiline asend, võrdlemisi tihe ühendusteede võrk, hea ühendus Venemaa teiste tööstuskeskustega (kõigepealt Peterburi ja Moskvaga) ja sisekubermangudega, aga samuti rahva suhteliselt kõrge haridus- ning kultuuritase.

Eesti töölisklass kujunes enamasti kõigist siin elanud rahvustest, kuid põhiosa moodustasid eestlased. Teistest rahvustest olid tööliste hulgas arvukamalt esindatud venelased, eriti Narvas. Esimese maailmasõja eel ja ajal hakkas vene rahvusest tööliste arv kiiresti kasvama ka Tallinnas seoses suurte laevaehitustehaste ehitamise ja käikuandmisega. Eestlastest tööliste domineerimine Eesti töölisklassis oli üks kohalikke iseärasusi, mis eristas Eestit mitmetest teistest tsaaririigi äärealadest, kus põhirahvused olid tööliste hulgas esindatud võrdlemisi vähesel määral.

Eesti Vabariigi tekkimisega muutus radikaalselt majanduslik situatsioon, koos sellega muutusid järsult ka tööstuse ja teiste industriaalsete majandusharude ning töölisklassi arengutingimused. Endised majandus- ja tööstus- ja ehitustööstused Venemaaga katkesid. See tähendas eelkõige hoopi sisseveetud toorainel baseerunud ja oma toodangu peamiselt Venemaa turul realiseerinud suurtööstusele. Tuntavalt mõjutas viimase, eriti metallitööstuse allakäiku asjaolu, et Esimese maailmasõja ajal (1917. aastal) evakueeriti selle haru juhtivad ettevõtted (Vene-Balti, Bekkeri ja Peetri laevatehased, «Volta», «Dvigatel» jmt.) suuremal või vähemal määral Venemaa sisekubermangudesse. Tselluloosi- ja paberitööstuse sõjaeelse hoogsa arengu peatas «Waldhofi» tselluloosivabriku (sõja eel tööliste arvult teine ettevõtte Eestis) sulgemine tsaarivalitsuse poolt 1914. aastal, sellele järgnenud seadmete ja materjalide väljavedu ning hoonete õhkulaskmine 1915. aastal.¹ Tegelikult jäid Eesti Vabariigile peamisest, siinse tööstuse arengus varem määravat osa etendanud mitmetest suurettevõtetest vaid tootmis- ja ehitustööstused, mille taassisustamiseks ning käikuandmiseks puudusid võimalused, sageli aga ka vajadus. Olude sunnil pidi Eesti tööstus ümber orienteeruma põhiliselt kohalikule siseturule. See põhjustas olulisi muutusi nii tööstuse kui ka töölisklassi struktuuris. Raskelt andis noore riigi alles oma teed leidma hakkavas tööstuses tunda 1929.—1933. aasta ülemaailmne majanduskriis.

Majanduskriisile järgnenud aastail algas Eestis taas majanduslik elavnemine. Tööstustoodang suurenes 1939. aastaks 1932. aastaga võrreldes kahekordseks. 30. aastate lõpuks jõudis suurtööstuse tööliste arv uuesti Esimese maailmasõja eelse kõrgseisuni.

¹ *Karma, O.* Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tln., 1963, 341, 367, 462, 463, 494.

Eesti Vabariigi majandusliku, eriti tööstusliku arengu ja selle perspektiivide hindamisel tuleb ülalöeldu kõrval arvestada ka eesti kodanlusele kuulunud kapitali piiratust, tööstuse, ehituse ja teiste majandusharude võrdlemisi tagasihoidlikku tehnilist taset ning sellest tulenevat tööstustoodangu (v. a. põlevkiviõli ja sellest toodetud bensiini ning mõnede teiste toodete) vähest konkurentsivõimet Lääne-Euroopa turul. Ekspordis olid tähtsad põllumajandussaadused, eriti peekon, või, lina ja seemnekartul. 1934. aastal andis tööstus (koos ehitusega) rahvatulust 32,4%.

Ometi ei ole õige pidada Eesti Vabariiki mahajäänud agraarmaaks. Pärast Venemaast eraldumisest tingitud tagasilööki kohandus sinne majandus, kaasa arvatud tööstus, uute tingimustega. Varem Venemaa turule orienteeritud masinaehituse ja puuvillatööstuse tagasimineku taustal arenesid edukalt põlevkivi- ja tselluloositööstus ning mõned teised tööstusharud, mille toodangust osa eksporditi. Lõppkokkuvõttes ei olnud 1940. aastal tööstustöölise osatähtsus Eesti elanikkonnas väiksem kui NSV Liidus keskmiselt, võrreldavad olid ka linnarahvastiku osatähtsuse näitajad.

1940. aastal Eestis asetleidnud kardinaalsed ühiskondlik-poliitilised ja sotsiaal-majanduslikud ümberkorraldused tõid kaasa põhjalikke muutusi nii Eesti majanduslikus arengus kui ka töölisklassis. Käesolevas kirjutises on esile toodud ja iseloomustatud töölisklassi olulisemaid arenguhooni ajavahemikul 1940—1960. Seejuures on peatähelepanu pööratud tööstustöölisele kui töölisklassi peamisele rühmale.

Hoolimata Nõukogude Eesti töölisklassi ajaloo probleemistikule pühendatud küllaltki mahukast kirjandusest on küsimused, mis käsitlevad töölisklassis asetleidnud muutusi (täienemise allikad, sooline ja rahvuslik koosseis, väljaõpe ja kvalifikatsioon, kutsekoosseis jm.), leidnud suhteliselt vähe käsitlemist, eriti eestikeelses kirjanduses.

Nõukogude Eesti töölisklassi ajaloo uurimine sai alguse 1950. aastate lõpul ja 60. algul, kui olid kättesaadavaks muutunud arhiivimaterjalid ja esimesed statistikapublikatsioonid ning kujunenud uurijate kaader. Esimesena eesti nõukogude historiograafias käsitles tööstustöölise arvulist kasvu, töölisklassi üldhariduslikku taset, kaadri väljaõpet ja kvalifikatsiooni tõstmist L. Randmets. Mõne tähtsama tööstusharu materjalide alusel jälgis ta ka töölise osa tootmisnäitajate parandamises.² Samu küsimusi, kuid esimese sõjajärgse viisaastaku kohta ja ulatuslikuma allikmaterjali põhjal käsitlesid E. Jaanvärk ja J. Leede oma monograafiates (neist viimane peamiselt tööstusettevõtete parteiorganisatsioonide materjalide alusel).³ Et riiklik statistika avaldas tol ajal töölisklassis toimunud muutuste analüüsimiseks vajalikke andmeid väga vähe, toetusid ajaloolased selles osas neil aastail ja hiljemgi peamiselt majandusteadlase A. Veimeri poolt käibeletoodud andmestikule (temale oli see kättesaadav positsiooni tõttu vabariigi juhtorganeis).⁴

Esimestes Nõukogude Eesti töölisklassi ajaloole pühendatud töödes pöörati suurt tähelepanu ja anti rohkesti ruumi töölisklassi tööalase aktiivsuse valgustamisele. Viimase all mõisteti osavõttu sotsialistlikust võistlusest ja ratsionaliseerimistegevusest. Üksikasjalikult peatuti ka sellistel küsimustel nagu kollektiivlepingute sõlmimine ja nende täitmise

² *Рандметс Л.* Рабочий класс Эстонии в борьбе за дальнейший подъем промышленности (1951—1957 гг.). — Рнт.: Строительство коммунизма и рост творческой активности масс. М., 1960, 182—238.

³ *Яанvärk, E.* Nõukogude Eesti töölisklass ja vabariigi tööstuse areng aastail 1945—1950. Тлн., 1963; *Леде Е. П.* Борьба партийных организаций Эстонской ССР за повышение производительности труда в промышленности в годы четвертой пятилетки. Таллин, 1962.

⁴ *Veimer, A.* Eesti NSV sotsialistlik industrialiseerimine. Тлн., 1958; *Веймер А.* Комплексное развитие и специализация промышленности эстонского экономического административного района. Таллин, 1961.

kontrollimine ning ettevõtete tootmisnõupidamiste töö, mis andsid tööliste mõningaid võimalusi kaasarääkimiseks tootmise organiseerimises ja juhtimises.⁵ Kõigi nende küsimuste kohta leidis rohkesti allikmaterjali ametkondade, ettevõtete, partei- ja ametiühinguorganisatsioonide aruanetes ja muudes dokumentides, samuti ajakirjanduses. Mõistagi tuleb arvestada, et kogu see materjal, millele toetuti, ei peegeldanud tegelikku olukorda adekvaatselt. Kasutatud materjalidest kandus formaalsus ja ilustamine ka ajaloolaste töösse. Allikakriitiline lähenemine oli puudulik ja piiratud, sest valitsevad ühiskondlik-poliitilised ja ideoloogilised arusaamad nõudsid kindlate kaanonite järgimist. Suuremad kõrvalekalded nendest ei saanud tulla kõne allagi, sellised tööd lihtsalt ei ilmunud või tehti nendes «vajalikud» kärped. Seetõttu tuleb eriti sellesse, mida on kuni 80. aastate keskpaigani kirjutatud töölisklassi tööalase ja ühiskondlik-poliitilise aktiivsuse kohta, suhtuda võrdlemisi kriitiliselt. Teatavasti pöörasid mõõdnud aastakümnetel partei- ja ühiskondlikud organisatsioonid erakordselt suurt tähelepanu näiteks sotsialistliku võistluse küsimustele, sealhulgas kõikvõimalike algatuste levitamisele, võimalikult suurele osavõtjate arvule, võistluse kokkuvõttele jne. Kõike seda kajastati pidevalt ja laialdaselt ka massiteabevahendeis. Seejuures on aga hästi teada, et samal ajal tunduv osa ettevõteteid ei täitnud plaanilisi ülesandeid, esines kroonilisi varustushäireid ja ebarütmilist tööd. Sageli ei olnud plaanid tasakaalustatud toormaterjali ja komplekteerivate detailidega. Kui lisada, et inimesed ei saa olla pidevas pingeseisundis, mida võistluse loosungid sisuliselt nõudsid, on ilmne, et võistluse organiseerimist, kulgu ja tulemusi käsitlevad dokumentmaterjalid ning ka nende alusel kirjutatud tööd lahknevad oluliselt sellest, mis tegelikult aset leidis, kuigi ajaloolaste töödes on siiski osutatud ka tollal laialt levinud formalismile ja mitmesuguste näitajate ülespuhumisele.

Mitmetes 60.—70. aastail ilmunud töödes olid käsitusobjektiks Eestis 1940. aastal nõukogude võimu kehtestamisele järgnenud muutused töölisklassi sotsiaal-majanduslikus olukorras ja tööliste osa majanduslikes ning sotsiaalsetes ümberkorraldustes 1940.—1941. aastal.⁶ Need publikatsioonid ei ole vabad ühekülgisusest, faktide tendentslikust valikust ja suvalisest interpreteerimisest. Käsitledes ja rõhutades tollal töölisklassi sotsiaal-majandusliku seisundi parandamiseks tehtut, vaikiti maha, et mitmedki samud (näiteks palkade tõstmine) ei tuginenud majanduslikele võimalustele ja andsid seetõttu vaid lühiajalist efekti. Kõrvale jäeti asjaolu, et vaatamata Eesti töölisklassi hulgas enne 1940. aastat esinenud põhjendatud rahulolematusele oma sotsiaal-majandusliku olukorraga oli tööliste elatus-tase siin olnud siiski kõrgem kui Nõukogude Liidus. Mõndagi tööliste tegevusest ja nendest ümberkorraldustest, mis toimusid või viidi 1940. aastal Eestis läbi Moskvast saadud otsustel näpunäidetel või kohalike parteiorganite juhtnõuude järgi, kujutati tollal koostatud dokumentides ja ajakirjan-

⁵ Lisaks ülalmainitud autoritele peatusid neil küsimustel teisedki ajaloolased. Vt. näiteks *Obram, I.* Sotsialistlik võistlus kui rahvaste sõpruse kasvatamise vahend. — Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt. I. Tln., 1965, 165—185; *Volkova, G.* Nõukogude Eesti tööstusettevõtete alaliste tootmisnõupidamiste tööst. — Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt. I, 240—265; *Volkova, G.* Eesti ametiühingute osa rahvahulkade tehnikaalase loomingu arendamisel (aastad 1958—1961). — Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt. II. Tln., 1966, 254—284.

⁶ *Васьк А. А.* Рабочий класс Эстонии и первые социально-экономические преобразования в республике в 1940—1941 годах. — Rmt.: Развитие рабочего класса в национальных республиках СССР. М., 1962, 64—102; *Руус В.* Рабочий класс Эстонии и его роль в социалистическом строительстве (1940—1941). — Rmt.: КП Эстонии во главе рабочего класса и его союзников в период борьбы за советскую власть и строительство социализма. Тезисы докладов научной конференции. Таллин, 1979, 26—30; *Бойков В. К.* вопросу о заработной плате рабочих промышленных предприятий Эстонской ССР в 1940 году. — Rmt.: КП Эстонии во главе рабочего класса, 30—34; *Boikov, V.* Sotsialistlik võistlus Eesti tööstusettevõtetes esimesel nõukogude aastal. — Rmt.: Kaasaja aja-loost. Tln., 1961, 116—132.

duses töölisklassi omaalgatusena. See käsitlus jõudis ka ajaloolaste töödesse.

1950. aastate keskpaigast alates said Nõukogude Liidus eriti aktuaalseks tehnikaga seotud küsimused, sealhulgas tööstuse tehnilise ümberseadmestamise probleemid. Sellega seoses kerkis ajaloolaste vaatevälja küsimus tööliste üldharidusliku ja erialase ettevalmistuse tasemest. Töölisklassi kultuur-tehnilist taset käsitlevaid kirjutisi ilmus 60.—70. aastail L. Randmetsa, E. Jaanvärgi, V. Gussarova, A. Schmidt jt. sulest.⁷

Ligikaudu 70. aastate keskpaigani ei olnud Nõukogude Eesti töölisklassi ajaloo uurimisele iseloomulik mitte kogu töölisklassi, vaid põhiliselt tööstustöölise uurimine, piirdudes sealjuures üksikute suhteliselt lühikeste perioodidega. Peatähelepanu oli pööratud töölisklassi tööalase aktiivsuse vaatlemisele, töölisklassile ajaloo subjektina. Tunnuseid, mis iseloomustavad töölisklassi kui ajaloo objekti, välja arvatud kultuur-tehniline tase, uuriti vähe või ei vaadeldud üldse mitte. Osaliselt oli see kahtlemata tingitud ka vastavate allikmaterjalide vähesusest või raskesti kättesaadavusest.

70. aastail hakati enam tähelepanu pöörama nõukogude ühiskonna sotsiaalse struktuuri, sealhulgas töölisklassi struktuuri uurimisele. Selleks ajaks suurenes varasemaga võrreldes ka vastava statistilise andmestiku sisukus ja paranes mõnevõrra selle kättesaadavus. Ei käsitletud mitte ainult tööstustöölisi, kelle hulgas kolmekümne sõjajärgse aasta jooksul toimunud muutustele pühendasid ühisartikli K. Kala ja H. Roots, vaid esmakordselt ka ehitustöölisi (R. Juursoo) ja agraartöölisi (E. Rannik, U. Sögel).⁸ Iseloomustati töölisklassi erinevate rühmade (tööstus-, ehitus- ja agraartöölise) täienemise allikaid ja vorme, rahvuslikku ja soolisvanuselist koosseisu, muutusi tööstaažis, haridus- ja kvalifikatsioonitaset, ka kutsekoosseisu. Muutuste jälgimine pikema perioodi kestel ja laiema allikabaasi alusel võimaldas teha arvestatavaid järeldusi kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste kohta töölisklassi koosseisus. 1985. aastal vene keeles ilmunud kollektiivne üldistav töö «Nõukogude Eesti töölisklassi ajalugu»⁹ võttis tegelikult kokku ligi 25 aasta jooksul töölisklassi uurimisel tehtud töö tulemused, püüdes anda kompleksse käsitluse Eesti industriaalsest arengust ja töölisklassist nõukogude võimu aastail. Sedagi tööd tuleb võtta kui nende ühiskondlik-poliitiliste tingimuste peegeldust, milles ta loodi ja võis ilmuda. Seetõttu ei ole ta vaba ka mitmetest ülaltähendatud puudujääkidest, mis on suuremal või vähemal määral kuni viimase ajani olnud omased mitte ainult töölisklassi, vaid kogu ajaloo ja eriti sotsialismiperioodi ajaloo käsitlusele tervikuna. Sellest hoolimata on

⁷ Тр. Таллинск. политехн. ин-та, 1973, № 349. Проблемы роста культурно-технического уровня рабочего класса ЭССР; Гуссарова В. К вопросу роста культурно-технического уровня рабочего класса (по материалам завода «Вольта»). — ENSV TA Toim. Ühisk., 1964, nr. 3, 213—222; Леде Е. П. О переподготовке рабочих кадров на производстве (на материалах ЭССР, 1962—1967 гг.). — Rmt.: Тр. Таллинск. политехн. ин-та. Сер. Б. 1969, № 30, 31—52; Шмидт А. К. К вопросу вечернего и заочного обучения рабочего класса (на материалах сланцевой промышленности ЭССР). — Тр. Таллинск. политехн. ин-та. Сер. Б. 1969, № 30, 53—74.

⁸ Кала К. К., Роотс Х. О. Развитие рабочего класса Советской Эстонии (1945—1975 гг.). — Rmt.: Проблемы социальной структуры республик Советской Прибалтики. Таллин, 1978, 91—110; Юурсоо Р. Р. О формировании кадров строительных рабочих в Советской Эстонии (1945—1955 гг.). — Rmt.: Проблемы социальной структуры, 119—135; Juursoo, R. Eesti NSV ehitustöölise kaadri kujunemise ja kasvu allikad aastail 1944—1970. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1981, nr. 2, 144—156; Juursoo, R. Ehituse tööliskaadri kujunemise ja kasvu vormid Eesti NSV-s aastail 1944—1970. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1982, nr. 3, 235—248; Ранник Э. Э. О некоторых чертах изменения социальной структуры сельского населения Эстонской ССР в 1959—1970 гг. — Rmt.: Проблемы исторической демографии СССР. Таллин, 1977, 234—239; Сыгель У. Э. О некоторых демографических аспектах развития аграрного отряда рабочего класса Эстонской ССР в период строительства социализма (1944—1958 гг.). — Rmt.: Численность и классовый состав населения России и СССР (XVI—XX вв.). Таллин, 1979, 107—119.

⁹ История рабочего класса Советской Эстонии. Таллин, 1985.

raamatus toodud ulatusliku faktimaterjali analüüs võimaldanud autoritel teha ka püsiväärtusega järeldusi ja üldistusi, eeskätt töölisklassi struktuuri ja selle muutumise kohta. Ühtlasi tuleb aga leida uusi lähenemisi viise ja täiendavaid allikmaterjale, mis loodud üldpilti mõneski osas oluliselt korrigeerivad ja rõhuasetusi muudavad.

Mis puutub allikmaterjalidesse ja nende kättesaadavusse, siis tuleb nentida järgmist. Esiteks, ka käesoleva artikli kirjutamise ajaks (1988. aasta suvi) ei ole siin toimunud eriti olulisi muutusi. Kuni 1985. aastani arhiivide kasutamisel kehtinud eeskirjad on endiselt jõus. Endiselt kehtivad piirangud ka ametkondlike materjalide kasutamises. Teiseks, veelgi olulisem on vahest see, et ulatuslik dokumentaalne ja statistiline materjal, mis viimaste aastakümnete jooksul on arhiividesse ladestunud ning osaliselt ka dokumentide ja statistikakogumike näol publitseeritud, ei peegelda tegelikust sageli küllalt adekvaatselt. See seab ajaloolaste ette keerukad allikakriitilised probleemid. Kolmandaks, võib tunduda paradoksaalne, kuid mõnede väga oluliste, lausa kesksete sõjajärgse sotsiaal-majandusliku arengu probleemide kohta on allikmaterjale puudulikult. Selle asjaoluga puutume kokku näiteks juhul, kui püüame leida vastust küsimustele, missugustest põhimõtetest lähtuti industrialiseerimispoliitika elluviimisel, kes seda poliitikat tegelikult määras, missugune oli vabariiklike ja üleliiduliste organite osatähtsus ja vahetõrge viisaastakuülesannete ja muude rahvamajandusplaanide kujundamisel jm. Ei piisa teadmistest, missugused olid plaanid ja kuidas neid tegelikult täideti. Väga oluline on selgitada, miks need plaanid just sellised olid, millistest kaalutlustest lähtuti majandusseoste kujundamisel; millisel määral need seosed olid põhjendatud ja tagatud; kellelt tuli algatus, kes otsustas näiteks ühe või teise tööstusharu eelisarengu, tootmisprofiili, vastavate rahaliste ja materiaalsete ressursside jaotamise. Need on küsimused administratiivse käsurežiimi olemusest ja funktsioneerimisest, samuti pidurdusmehhanismi tekkepõhjustest. Kõik need probleemid on otseselt seotud ka töölisklassi arengu sügavamate tõukejõududega. Niikaua kui neile küsimustele pole ammendavat seletust, mille andmist oleks aga ebaõige nõuda üksnes ajaloolastelt, kannab ka töölisklassi ajaloo käsitus pinnapealsuse ja ühekülgsuse pitsert.

*

NSV Liidu poolt oma läänepiiride kindlustamiseks ette võetud aktsioonide tulemusel olid Eesti, Läti ja Leedu vabariigi valitsused 1940. aasta juunis sunnitud lahkuma. Eesti kuulutati 21. juulil nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks ja lülitati 6. augustil NSV Liidu koosseisu. Eesti Riigivolikogu uus koosseis võttis vastu deklaratsioonid suurtööstuse ja pankade natsionaliseerimisest ning maa kuulutamist rahva omaks.

Nõukogude võimu kehtestamisega ja omandisuhete muutmiselega omandas töölisklass kui ühiskonna peamine tootlik jõud ja nõukogude võimu sotsiaalne tugi formaalselt ühiskonna sotsiaal-majanduslikus ja poliitilises struktuuris valitseva seisundi. Pidi ju toimunud pööre olema eeskätt töölisklassi huvides.

Kahtlemata tunnetasid paljud töölised vabriku- või majaomaniku sõltuvusest vabanemist kui suurt kergendust ja vaatasid lootusrikkalt tulevikku. Neid lootusi kinnitasid ka mitmed esimesel nõukogude aastal töölisklassi sotsiaal-majandusliku olukorra parandamiseks ette võetud sammud, mis olid suunatud ühiskondliku ebavõrdsuse kaotamisele ja selistena vaieldamatult soodustasid töölisklassi ning kõigi vaesemate rahvakihtide eneseteadvuse tõusu. Et tegelikult hakkas töölisklassi nimel valitsema parteiaparatuur, kes asus juurutama NSV Liidus 30. aastail väljakujunenud sotsialismi stalinlikku mudelit, teadvustus alles siis, kui hakkas ilmema, et ka uues olukorras ei olnud töölisklassil, kõnelemata

kogu rahvast, otsustavat sõna ühiskonna arengut määrava poliitika kujundamisel ja elluviimisel. Ühiskondlike suhete aluseks sai küll sotsialistlik omand (kas riiklikus või kooperatiivses vormis), kuid see oli töötajatest tegelikult võõrandatud. Eestile laienes stalinlik võimustruktuur kõigi sellest tulenevate tagajärgedega.

Esimesi suuremaid praktilisi samme uute majandussuhete sisseaadamisel oli pankade, suurtööstuse ja tunduva osa kesktööstuse, ehitus- ja transpordiettevõtete tegelik natsionaliseerimine, mis algas 1940. aasta juuli lõpul — augusti algul ning viidi suurettevõtetes läbi juba augusti lõpuks. Natsionaliseeriti ka osa väikeettevõtteid. Enamik viimastest ühendati artellideks, eraettevõtteid jäi alles tähtsusetul arvul. 1940. aasta suve lõpul riigistati suurem osa eravalduses olnud ehitusettevõttest, järgnes nende osaline ühendamine ja territoriaalsete ehitusorganisatsioonide moodustamine.

Peeaaegu kõigi natsionaliseeritud ettevõtete direktoriteks määrati esialgu töölised või endised töölisliikumise tegelased. Natsionaliseeritud tööstus, samuti ehitus anti põhiliselt Eesti NSV Kergetööstuse Rahvakomissariaadi alluvusse. Alates 1940. aasta viimastest kvartalitest seati Eestis sisse rahvamajandusplaani, majanduse juhtimine aga allutati kogu NSV Liidus kehtivale rangelt tsentraliseeritud administratiivsele süsteemile. Keskmise koht selles süsteemis kuulus NSV Liidu Riiklikule Plaanikomiteele, kes kinnitas rahvamajanduse arendamise plaani ning jaotas materiaalsed ressursid majandusharude ja liiduvabariikide vahel. Liiduvabariikides täitsid samu ülesandeid kohalikud plaanikomiteed. Alludes NSV Liidu Riiklikule Plaanikomiteele, viisid nad koos rahvakomissariaadide ja muude valitsusasutustega parteiorganite juhtimisel ja kontrolli all kohapeal ellu ühtset tsentraliseeritud majanduspoliitikat. Kuigi viimase kujundamisel arvestati mõnevõrra ka kohalikke vajadusi ja ettepanekuid, osutusid määravaks siiski üleliidulised huvid. 1941. aasta veebruaris toimunud EK(b)P IV kongressil arutati Eesti NSV 1941. aasta rahvamajandusplaani põhiülesandeid, mis seadsid suuna tööstuse forsseeritud arendamisele.

Töölisklassi sotsiaal-majandusliku olukorra parandamisel oli esmatähtis tööpuuduse kaotamine. Kapitalistlike suhete tingimustes oli oht tööta jääda olnud peamiselt tegureid, mis ähvardas töölisklassi majanduslikku ja sotsiaalset kindlustunnet. Tööpuudust ei saanud siiski kaotada päevapealt. Tegelik tootmise laiendamine ja uute majandussidemete kujundamine, eriti teiste liiduvabariikidega, võttis aega. Seisuga 1. detsember 1940 oli Eestis 6595 registreeritud töötut, kellest tunduva osa moodustasid kvalifitseeritud töölised.¹⁰ 1941. aasta juuniks oli tööpuudus põhiliselt likvideeritud. Mõnedel erialadel oli juba tekkinud tööjõu puudus, millega seoses sama aasta mais tehti algust tööjõu värbamisega teistest liiduvabariikidest, s. t. algas organiseeritud migratsioon.

Esimesel nõukogude võimu aastal seati sisse nõukogulik arstiabi- ja sotsiaalkindlustussüsteem, kavandati tööliste korteriolude parandamist. Naistele hakati maksma meestega võrdse töö eest võrdset tasu ning rakendati muidki abinõusid sotsiaalse võrdsuse tagamiseks. Kõige selle lähem käsitlemine ei kuulu aga käesoleva kirjutise raamidesse.

Majandussidemete loomine teiste liiduvabariikidega võimaldas järsult suurendada tööstusettevõtete koormatust. Sellega kaasnes tööstustöölise arvu kasv. Olemasolevail andmeil suurenes tööstustöölise arv riiklikus sektoris oktoobrist 1940 kuni aprillini 1941 46 tuhandelt 58,2 tuhandeni (ilma metsatööstusteta, keda oli vastavalt 7,3 ja 12,7 tuhat)¹¹ ehk enam kui veerandi võrra (26,5%). Ehituse reorganiseerimine, ehitustööde jätkamine ka hilissügisel ja talvekuudel peaaegu samas mahus kui soojal aastaajal

¹⁰ История рабочего класса Советской Эстонии, 49

¹¹ Samas.

lubas 1940. aasta oktoobriks ehituses rakendada 1,6 korda rohkem töölisi kui aasta varem.¹²

Sõja puhkemine ja järgnenud Saksa fašistlik okupatsioon katkestasid kolmeks aastaks vastalanud ümberkujundused Eestis. Eesti NSV sõjakahjud olid suured — rahalises arvestuses (tolleaegses vääringus) üle 16 miljardi rubla. Tööstuse tootmisvõimsus langes 45%; peaaegu täielikult oli purustatud põlevkivitööstus, rängalt sai kannatada tekstiilitööstus. Suhteliselt väiksemad olid purustused masinaehituses ja ehitusmaterjalitööstuses. Lisaks otsestele purustustele oli osa sisseseadet ära viidud, kogu allesjäänud sisseseade oli aga tugevasti amortiseerunud. Peaaegu täielikult desorganiseeriti ehitus, suuri kaotusi kandisid transport, side ja põllumajandus. Kõige rängemad olid siiski inimkaotused. Sõja algusest kuni 1944. aasta sügiseni vähenes Eesti rahvastik rohkem kui 200 tuhande inimese võrra ehk umbes 20%. Tõsi küll, osa nendest inimestest pöördus hiljem Eesti territooriumile tagasi. Kuid suurem osa kas hukkus või jäi emigratsiooni. Eriti rasked olid kaotused tööjõulisel meeselanikkonnas, kes põhiliselt mobiliseerituna võttis sõjast osa nii Nõukogude Liidu kui ka Saksamaa poolel. Kuigi okupatsioonivõimud olid püüdnud eeskätt sõjaliselt tähtsaid tööstusharusid, eriti põlevkivitööstust käigus hoida ning isegi tootmist laiendada, hõrenesid ka töölisklassi read ja okupatsiooni lõpuks oli tööstusse jäänud ainult umbes 26—28 tuhat töolist. 1944. aasta oktoobri alguseks taasloodud ehitusorganisatsioonides oli töölisi vaid tuhat, nendestki pooled pärinesid reevakueeritute ja tagalas vartute hulgast.¹³

Sõjajärgsetes Nõukogude Eesti rahvamajanduse taastamise ja arendamise plaanides kuulus keskne koht vabariigi industrialiseerimisele. Aastail 1951—1955 tehti tööstuse arendamiseks kapitaal mahutusi 1,4 ja 1956—1960 2,4 korda rohkem kui esimesel sõjajärgsel viisaastakul. Ehitus-montaažitööde üldmahust moodustas tööstusehitus 1946—1950 täpselt kolmandiku, 1951—1955 enam kui veerandi (26,4%). Võrdluseks märgitagu, et 1946—1950 moodustasid elamufondi taastamiseks ja ehitamiseks teatud tööd 27%, side- ja transpordiehitus 12% ning põllumajandusehitus vaid 4% kogu ehitus-montaažitööde mahust.¹⁴

Vabariigi industriaalse arendamise plaanid kinnitati harilikult Eesti NSV Ülemnõukogus. Missugune aga oli industrialiseerimispoliitika kujundamisel ja teostamisel vabariiklike ja üleliiduliste instantside vaherkord, on probleem, mis vajab põhjalikku uurimist. Igal juhul ei olnud enam takistuseks kapitali puudus ega turustamisraskused, mis olid pidurdanud tööstusliku tootmise kasvu kodanlikus Eestis. Eesti NSV lülitus NSV Liidu majandussüsteemi, kohapealsed tootmistraditsioonid ja arenenud sotsiaalne infrastruktuur, lisaks veel põlevkivi kui väärtuslik maavara olid igati soodsaks pinnaks tööstuse kiirele kasvule, eriti Kirde-Eestis ja Tallinnas.

Kahel esimesel sõjajärgsel viisaastakul suurenes Eestis tööstustoodang kiiremini kui NSV Liidus keskmiselt ja üheski teises liiduvabariigis: 1955. aastal ületas see 1940. aasta taseme Eesti NSV-s 6,7, Läti NSV-s 5,9, Leedu NSV-s ja NSV Liidus tervikuna 3,2 korda. 1950. aastate esimesel poolel hakkas kasvutempo aeglustuma ja lähenes üleliidulisele keskmisele.

Tööstuse forsseeritud arendamine oli seotud eelkõige põlevkivitööstusega, millele NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee määrusega 10. juunist 1945 anti üleliiduline tähtsus koos vastavate kapitaal mahutustega. Kuigi samal ajal taastati kogu tööstust, oli muudes harudes edasiminek esialgu märksa tagasihoidlikum. Neljandal viisaastakul (1946—1950) ei läinud

¹² Juursoo, R. Ehituse organisatsioonist ja ehitustöolistest Nõukogude Eestis 1940. aastal. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1976, nr. 4, 334.

¹³ История рабочего класса Советской Эстонии, 123.

¹⁴ Samas, 285, 298.

teistes tööstusharudes käiku uusi suuri ettevõtteid (välja arvatud Kohtla-Järve elektrijaam, mis samuti oli seotud põlevkivitööstusega). Uut tehnikat küll saadi, kuid peamiselt alates viisaastaku viimastest aastatest. Toodangut suurendati sageli olemasoleva sisseseade intensiivsema kasutamiseega. Mõnede tähtsate tooteliikide puhul ei jõutud 1950. aastal veel sõjaeelse tootmistasemeni, kuigi sõjaeelne kogutoodangu tase tööstuses tervikuna riikliku statistika andmete järgi mitmekordselt ületati.

Tööstuse hoogne ekstensiivne arendamine jätkus 50. aastail, mil tööstus ja teised industriaalsed rahvamajandusharud omandasid Eesti NSV rahvamajanduses juhtiva koha.¹⁵ Seejuures ei saanud üleliidulist tähtsust mitte ainult põlevkivitööstus, vaid ka masinaehitus ja metallitöötlemine, tekstiilitööstus ja kalatööstus. Aastakümne lõpust alates lisandus neile elektrienergia tootmine. Öeldust selgub, et industrialiseerimise põhisisuks Eestis oli siin kuni 1917. aastani eksisteerinud suurte tööstusettevõtete taastamine ja laiendamine, millele lisandus põlevkivil baseeruva energia-tööstuse arendamine.

Teatavasti iseloomustas NSV Liidu majanduspoliitikat alates 20. aastate lõpust jäik tsentraliseeritus, mis nõrgenes ainult rahvamajandusnõukogude eksisteerimise perioodil (1957—1965). Keskusele allutamine tähendas kohalike vajaduste ja huvide eiramist ning tõi kaasa ebaratsionaalsed majandusseosed, mis ei olnud kooskõlas ka NSV Liidu kui terviku huvidega. Nii näiteks hakati Eesti masinaehituses valmistama metallimahukat naftaaparatuuri, kaablitooteid, ekskavaatoreid ja palju muudki, mille tootmiseks ei veetud sisse mitte üksnes metalli või komplekteerivaid detaile, vaid ka tööjõudu, toodang aga läks suures osas või täielikult tuhandete kilomeetrite taha. Tõsi küll, palju räägiti vajadusest arendada siin vähe metalli nõudvat aparaadi- ja hiljem ka elektroonikatööstust, põhjendades seda kvalifitseeritud kaadri olemasoluga. Tegelikult aga hakati aparaadiehitust laiemalt arendama 50. aastate lõpust, s. o. alles siis, kui kohapeal olid vabad tööjõuressursid juba lõpukorral, kõnelemata vabast kõrge kvalifikatsiooniga tööjõust. Viimasest oli suur puudus tegelikult esimestest sõjajärgsetest aastatest alates. Majanduslikult põhjendatud ei olnud puuvillatööstuse taastamine ja laiendamine Eestis, sest toorainet ei saadud enam Inglismaa kaudu nagu enne Oktoobrirevolutsiooni, vaid Kesk-Aasiast, kus aga kohapeal leidis ka vaba tööjõudu puuvilla töötlevate ettevõtete rajamiseks.

Forsseeritud industrialiseerimise tagajärjeks olid suured muutused Eesti NSV elanikkonna rahvuslikus koostises ja sotsiaalses struktuuris. Viieteistkümne sõjajärgse aastaga kujunes Eestis tegelikult uus tööliklass, mille hulgas tööstustöölise rühm suurenes 1945. aastaga võrreldes üle kolme korra ja ehitustöölise arv 3,5 korda (vt. tab.). Siit jõutaksegi praeguse käsitluse põhiprobleemistiku juurde ja näidatakse, millistest allikatest täienes Eesti NSV tööliklass sõjajärgsel industrialiseerimisajajärgul ning millised olulisemad muutused toimusid tema koosseisus.

Okupatsioonist vabanemise järel pöördusid oma töökohtadesse tagasi töölised, kes olid ettevõtetest lahkunud seoses tootmise vähenemise või selle katkemisega okupatsiooni viimastel kuudel. Kvalifitseeritud töölisi, peamiselt raudteelasi, saabus Eestisse tagalas formeeritud operatiivgruppide koosseisus. Mõne aja pärast hakkasid tagasi jõudma ka Eestist sõja algul evakueeritud töölised.

¹⁵ Piisavalt ei ole põhjendatud seisukoht, et vabariigi industrialiseerimine viidi läbi põhiselt sõjajärgsel viisaastakul. Tegelikult see siis alles võttis hoogu. Lugesed industrialiseerituse põhikriteeriumiks tööstuse kogutoodangu muutumist otsustavaks vabariigis loodud rahvatulus, ei või Eesti NSV industrialiseeritusest kõnelda mitte enne 50. aastate teist poolt või lõppu. Selle protsessi lõppemise ajaline piir aga jääbki problemaatiliseks, sest nii tööstuse kui ka põllumajanduse kogutoodangut arvestati suvaliselt ja põllumajanduse kahjuks määratud hindade alusel.

Töölise arvu kasv (tuhandetes) tööstuses ja ehituses aastail 1945—1960 *

Tootmisharu	1945	1950	1955	1960	1960. aastal võrreldes 1945. aastaga %
Tööstus	42,9	86,7	115,0	137,2	319
Ehitus	8,7	13,6	20,8	30,6	351

* История рабочего класса Советской Эстонии, 185, 314.

Suure täienduse andsid töölisklassile endised rindevõitlejad, kelle massiline demobiliseerimine toimus mitmes järgus alates 1945. aastast. 1947. aasta alguseks demobiliseerituina Eestisse tulnud 25 tuhandest rindemehes asus 6,3 tuhat ehk üks neljandik tööle tööstuses, ehituses, transpordis ja sides. Arvestades seda, et 1947. aasta keskpaigaks tuli demobiliseeritud veel juurde, võis nende hulk tööstuses selleks ajaks olla 7,5—8 tuhat, ehituses veidi alla tuhande ja transpordi- ning sideettevõtetes umbes 2 tuhat.¹⁶ Nii said industriaalsed rahvamajandusharud demobiliseeritud näol üsna rohkesti uut, sealjuures ka kvalifitseeritud tööjõudu. Muidugi ei olnud kõik demobiliseeritud pärit Eestist.

Sõja tagajärjel kujunenud meeste puudus tõstis eriti teravalt päevakorrale naiste tööjõu võimalikult laialdase rakendamise. Mõistagi olid naised ka varasematel aegadel Eestis suurel määral osalenud tootmistegevuses, seda nii põllumajanduses kui ka industriaalsfääris. Seda tingis vajadus perele ülalpidamist teenida. Tööstuses oli naisi eriti rohkesti tekstiilitööstuses ja teistel neile sobival aladel.

Sõjajärgsetes oludes oli naiste massilise üha täielikuma tööhõive üheks peamiseks tõukejõuks samuti vajadus endale ja perekonnale ülalpidamist teenida, kusjuures nüüd oli naine sageli ainus leivateenija peres.

Juba esimestel kuudel pärast Saksa okupatsioonist vabanemist asus rahvamajanduses tööle tuhandeid naisi, kes varem ühiskondlikus tootmises ei osalenud. 1945. aasta esimese seitsme kuu jooksul suunati üksnes Tallinna Tööjõu Arvestamise ja Jaotamise Büroo kaudu seitse ja pool tuhat varem mittetöötanud inimest tööstuses ja linnamajandusse.¹⁷ Loomulikult olid need peamiselt naised ja noorukid. Kui ei oleks takistanud lastesõimede ja -aedade vähesus, oleks see arv tõenäoliselt olnud suuremgi. Aastail 1946—1950 suurenes Eesti tööliste ja teenistujate üldarv 1,6 korda, naistöötajate arv 1,8 korda. Kogu juurdekasvust neil aastail langes naiste arvele 55,6%, nende osatähtsus nimetatud töötajatekategoriates suurenes 42,5%-lt (1945) 47,5%-ni (1940. aastal 34,9%).¹⁸ Tööstustöolistest moodustasid naised 1948. aastal 43,6%, 1950 — 44,9%.¹⁹ Ehitusmontaažitööstuse hulgas oli naisi 1946. aasta alguseks 12,2%, 1950. aastal 34,6% (1940 — alla ühe protsendi).²⁰

Naiste massilist töölerakendamist kõigis rahvamajandusharudes, sealhulgas ka neile sobimatutel aladel (mõnda aega isegi kaevandustes allmaatöödel) ei saa aga hinnata ühekülgselt kui nende poolt kauaoodatud võrdsuspüüde realiseerimist. Monotoonne, sageli vahetustega toimuv vabrikutöö kujunes karmist reaalsusest tingitud möödapääsmatuks vajaduseks, millel oli nii perekonna kui ka ühiskonna kui terviku arengu ja tule-

¹⁶ Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv (ENSV ORKA), f. R-1, n. 17, s. 104, l. 16; s. 223, l. 4, 46, 47.

¹⁷ ЕКР Кeskkomitee Partei Ajaloo Instituudi Arhiiv (ЕКРА), f. 1, n. 66, s. 4, l. 195.

¹⁸ Юурсоо Р. Изменения половозрастного и национального состава рабочих и служащих ЭССР в 1945—1970 годы. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1988, nr. 1, 31—32.

¹⁹ Кала К. К., Роотс О. Х. Развитие рабочего класса Советской Эстонии (1945—1975), 101.

²⁰ История рабочего класса Советской Эстонии, 327; Юурсоо Р. Женщины в рядах строителей Советской Эстонии в 1944—1955 гг. — В кн.: Урбанизация. Рабочий класс. Интеллигенция. Таллин, 1978, 54; Juursoo, R. Ehituse organisatsioonist ja ehitustöolistest Nõukogude Eestis 1940. aastal, 338.

viku seisukohalt tõsiseid negatiivseid tagajärgi, eeskätt selle tõttu, et lapsed jäid ilma ema pidevast hoolitsusest ja tähelepanust. Kuigi kehtis naistele ja meestele võrdse töö eest võrdse tasu maksmise printsiip, oli tööstuses, ehituses ja transpordis üsna levinud naiste rakendamine vähemkvalifitseeritud ja vähemtasuvale, sageli füüsiliselt küllaltki raskele tööle. Loomulikult ei tõstnud see nende eneseteadvust uue ühiskonna võrdväärsete rajajatena, nagu naistöölisi tolleaegses kirjasonas sageli tituleeriti.

Tööstuse, ehituse ja teiste rahvamajandusharude kiire ekstensiivne arendamine 50. aastail tingis pideva vajaduse täiendava, sealhulgas ka seni veel koduseks jäänud naiste tööjõu järele. 1959. aasta rahvaloenduse andmeil oli Eestis tollal veel ligikaudu 85,6 tuhat ühiskondlikus tootmises hõivamata naist. See kujutas olulist reservi tööliiskaadri kasvuks. Selle reservi rakendamise võimalusi avardas üsna oluliselt tehnika progress, tootmise jõudsam mehhaniseerimine, eriti 50. aastate lõpupoolel. Füüsiliselt raske töö vähenemine tootmises lõi naistele vastuvõetavamad tingimused tööks ka sellistel aladel, kus neid varem oli vähe. Ligi 60% kõigist 50. aastail tööstuses tööle asunuist olid naised.²¹ Naiste osatähtsus tööstustööliste hulgas suurenes 44,9%-lt (1. V 1950) kuni 47,6%-ni (1. IV 1957) ja ületas 60. aastate algul 50% piiri.²² Ehituses, kus töötingimused nende parandamisele vaatamata jäid endiselt raskeks ja naistele vähesobivaks, vähenes naistööliste osatähtsus aga tunduvalt (19%-ni 1960. aastal).²³ Viiekümnendail aastail keelati naiste töö kaevandustes allmaatöödel.

Töölisklassi täienemise allikaks kogu käsitletaval perioodil olid täisikka jõudnud noored nii linnast kui ka maalt. Noorte ühiskondlikku tootmisse lülitamise oluliseks kanaliks olid tollased tööjõureservide koolid, mis aastail 1945—1960 valmistasid tööstusele, ehitusele ja transpordile ette ligemale 31,3 tuhat noortöölist.²⁴

Varem mittetöötanud naiste ja noorukite kõrval sai töölisklass paaril esimesel sõjajärgsel aastal (kuni 1947. aastani) täiendust tollal lõplikult likvideeritava erasektori väikeettevõtete töötajate näol, kellest osa ühines küll artellidesse, osa aga siirdus riiklikesse ettevõtetesse.

Et tööjõuprobleem oli kogu aeg tõsine, siis säilis ja koguni suurenes pensioniealiste tööerakendus. 1948. aasta loenduse andmeil oli vabariigis tööliste ja teenistujate hulgas 15,6 tuhat pensioniealist, 1957 — ligemale 28,7 tuhat (vastavalt 6,8 ja 7,9%). Esimestel sõjajärgsetel aastatel moodustasid pensioniealised tööstustöölistest tähelepanudava osa (1947. aastal 5,5%, 1948. aastal 6,2%). Viiekümnendatel aastatel nende osatähtsus pisut küll langes²⁵ (1957. aastal 4,0%), kuid absoluutarvudes tõsis (tööstuses 1947. aastal 3760 ja 1957. aastal 5246).²⁶ Ehituses töötas 1948. aastal 272, 1957. aastal 684 pensioniealist töölist, kes ehitustööliste üldarvust moodustasid vastavalt 2,7 ja 4,2%.²⁷ Pensioniealiste hulgas oli rohkesti kõrge kvalifikatsiooniga töölisi, kelle oskusi väga vajati, kuid mõistagi jätkasid paljud töötamist ka selle tõttu, et nad pensioni kas üldse ei saanud (eriti 1956. aastani) või ei võimaldanud see äraelamist.

(Järgneb.)

²¹ *Randmets, L.* Eesti NSV tööliisklassi kasv ja tema täienemise peamised allikad. — Rmt.: Töid EKP ajaloo alalt. I, 230.

²² *Кала К. К., Роотс Х. О.* Развитие рабочего класса Советской Эстонии, 101.

²³ ENSV ORKA, f. R-10, n. 5, s. 291, l. 273; s. 811, l. 16; n. 8, s. 14, l. 15, 18; s. 55, l. 1; s. 121, l. 11.

²⁴ *Juursoo, R.* Ehituse tööliiskaadri kujunemise ja kasvu vormid Eesti NSV-s aastail 1944—1970, 238.

²⁵ Paljud pensioniealised läksid pensionile pärast riiklike pensionide seaduse vastuvõtmist 1956. aastal.

²⁶ ENSV ORKA, f. R-10, n. 10, s. 108, l. 4.

²⁷ *Juursoo, R.* Eesti NSV ehitustööliste kaadri kujunemise ja kasvu allikad aastail 1944—1970, 153.